

УДК 355.02: 355.44

І. Б. ЧЕПКОВ, доктор технічних наук, професор,**В. В. ЗУБАРЄВ**, доктор технічних наук, професор,**В. О. СМІРНОВ**, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник*(Центральний науково-дослідний інститут озброєння та військової техніки Збройних Сил України, м. Київ),***О. О. СВЕРГУНОВ**, кандидат технічних наук, доцент*(Національний інститут стратегічних досліджень)*

Глобальні тенденції в розвитку механізмів реалізації державної політики при імпорті озброєнь в умовах криз

Проаналізовано зміни в розвитку механізмів реалізації державної політики при імпорті озброєнь, що виникли в останні роки в результаті глобальних змін у сфері військово-технічного співробітництва між державами, а також наявності глобальних економічних, фінансових та політичних криз. Запропоновано методологічний підхід до оцінки ефективності державної політики при імпорті озброєнь, який базується на методі експертних оцінок. Виявлені найбільш важливі складові політичних, військово-технічних і економічних механізмів при реалізації державної політики у сфері військово-технічного співробітництва між державами при імпорті озброєнь.

Проанализированы изменения в развитии механизмов реализации государственной политики при импорте вооружений, которые возникли в последние годы в результате глобальных изменений в сфере военно-технического сотрудничества между государствами, а также наличия глобальных экономических, финансовых и политических кризисов. Предложен методологический подход к оценке эффективности государственной политики при импорте вооружений.

Стан військово-технічного співробітництва (ВТС) в умовах глобалізації аналізувався рядом авторів, зокрема [1, 2]. Однак зростання вартості високотехнологічних систем озброєнь, кризові явища в економіці, зміни воєнно-стратегічних балансів сил та поява нових товарів військового призначення (ТВП) суттєво змінили ринки озброєнь [3, 4]. У таких умовах провідні імпортери почали змінювати не тільки стратегії імпорту озброєння, військової та спеціальної техніки (ОВСТ), а й офсетну політику [5]. У рамках такої політики провідні імпортери ТВП у другому десятилітті XXI ст. почали формувати нові механізми імпорту ОВСТ, що комплексно враховують питання забезпечення національної безпеки і оборони, розвиток оборонної промисловості (ОП) або економіки держави. При цьому при підготовці проектів з імпорту ОВСТ використовуються політичні, військово-технічні та економічні механізми. Це обумовлює, з наукового погляду, актуальність дослідження змін таких механізмів. З практичного погляду актуальність досліджень механізмів імпорту озброєнь обумовлена необхідністю вивчення світового досвіду для застосування його в Україні при імпорті ОВСТ для технічного оснащення власних Збройних Сил (ЗС) та інших військових формувань.

Метою роботи є вивчення змін на глобальних ринках в розвитку механізмів реалізації державної політики при імпорті озброєнь для збільшення ефективності оборонних витрат та запровадження результатів досліджень для корегування політики імпорту ОВСТ в Україні.

У подальшому проаналізуємо світовий досвід з реалізації проектів імпорту високотехнологічних ОВСТ (літаків, кораблів, систем ППО/ПРО тощо), що мають ряд особливостей:

велика значимість таких систем у системах забезпечення національної безпеки і оборони [6, 7];

висока вартість одного проекту (сотні мільйонів доларів США та більше) [6, 7]. Наприклад, загальна сума проекту відновлення підводного флоту Австралії оцінюється в значну суму – понад 30 млрд. дол. США [8]. Проект імпорту в КНР ЗРС С-400 оцінюється в суму близько трьох мільярдів доларів США [9];

довгостроковий термін підготовки та укладання угоди і її реалізації (декілька років). Наприклад, у квітні 2015 року в ЗМІ було оголошено, що КНР та РФ у вересні 2014 року уклали контракт на закупівлю ЗРС С-400 у комплекті трьох полків (шість дивізіонів), поставки повинні початися в 2017 році [9]. Міністерство оборони Бельгії ще в червні 2014 року почало підготовку процедури закупівлі винищувачів нового покоління, призначених для заміни літаків F-16АМ, що планується зняти з озброєння, починаючи з 2023 року [10];

тривалі терміни виготовлення (3 та більше років). Наприклад, «Біла книга» Австралії 2009 року передбачає будівництво та введення до бойового складу протягом 20 років 12 неатомних підводних човнів (НАПЧ) для відновлення корабельного складу підводних сил Австралії, який нині нараховує 6 НАПЧ типу Collins [8]. Підводні човни Collins побудовані в 1990–2003 роках. Зняття з озброєння заплановано в 20-х роках XXI ст.;

складні системи логістичного забезпечення, підготовки кадрів для бойового застосування та сервісного обслуговування. Наприклад, Індія в рамках офсетних програм при імпорті вертольотів типу Mi-8/17 забезпечила будівництво компаніями РФ центру із сервісного обслуговування та ремонту вертольотів в Індії;

тривалі терміни експлуатації (до декількох десятиків років) імпортованих ОВСТ та необхідність протягом цих термінів компаніям-експортерам забезпечити технічну та сервісну підтримку і поставку запасних частин. Наприклад, Індія в рамках тендера по програмі MMRCA (Medium Multi Role Combat Aircraft) вимагала від компаній-експортерів гарантії підтримки терміну експлуатації літаків до 40 років.

Тому імпорт таких систем для всіх держав потребує комплексного підходу в діяльності держав-імпортерів ОВСТ з погляду оптимізації витрат великих сум коштів та отримання необхідної бойової ефективності протягом великого часу в умовах сильної міжнародної конкуренції на ринках озброєнь. Для реалізації проектів імпорту високотехнологічних систем ОВСТ в державах-імпортерах використовують комплексну систему механізмів, що включають: політичні, військово-технічні та економічні механізми (рис. 1).

Політичні механізми. У залежності від країни, оцінка та прийняття воєнно-політичного рішення щодо необхідності імпорту високотехнологічних систем ОВСТ у державах-імпортерах, визначення цілей та завдань імпорту необхідних систем ОВСТ здійснюється на рівні урядів або парламентів країн. Це можуть бути довгострокові стратегічні програми розвитку ЗС або програми з реалізації окремих проектів. Як ілюстрацію цих політичних механізмів наведемо декілька прикладів.

1. Наприкінці 2015 року міністерський комітет Бельгії затвердив Стратегічний план закупівель ОВСТ строком на 15 років до 2030 року, представлений міністерством оборони, на суму € 9,2 млрд. (10 млрд. дол. США). Цей план на 15 років передбачає витрати на оборону в розмірі 1,6% ВВП. Найбільшою програмою в рамках зазначеного плану закупівель стане придбання винищувачів, покликаних замінити 56 наявних застаріваючих винищувачів компанії Lockheed Martin F-16AM/VM. У грудні 2015 року міністр оборони Бельгії заявив, що в бюджеті захищеним рядком надано 3,5 млрд. євро для закупівлі 34 літаків для заміни літаків F-16 у період 2023–2029 років – це ціна без витрат на експлуатацію, озброєння, запчастини і документацію, навчання

персоналу. З урахуванням строку експлуатації нових винищувачів протягом 40 років (до 2058 року) вартість програми закупівлі та експлуатації нових винищувачів ВПС Бельгії може досягти близько 15 млрд. євро (16,4 млрд. дол. США). Витрати на закупівлі ОВСТ будуть здійснюватися за рахунок скорочення чисельності ЗС Бельгії, що з 32000 осіб в 2016 році скоротяться до 25000 осіб у 2030 році.

2. В Індії рішення щодо фінансування програм закупівель, у тому числі імпортних, приймає міністерська рада з оборонних закупок (Defence Acquisition Council, DAC), яку очолює міністр оборони. Остаточного затверджує програми імпортних закупівель комітет з національної безпеки уряду Індії (CCS) під головуванням прем'єр-міністра.

3. Міністр оборони Фінляндії 20 жовтня 2015 року заявив про прийняте на політичному рівні країни рішення почати програму придбання нових винищувачів, призначених для заміни застарілих 55 винищувачів F/A-18C і семи F/A-18D, що знаходяться на озброєнні із середини 90-х років ХХ століття. Строк експлуатації цих літаків закінчується в кінці 20-х років ХХІ століття. Продовження їх експлуатації визнане нерентабельним. Заміна парку таких винищувачів оцінюється в 6 млрд. євро. Нові винищувачі стануть найдорожчим придбанням для МО Фінляндії в наступне десятиліття. Згідно із заявою МО для реалізації програми буде потрібно асигнувати додаткові засоби, оскільки здійснити її в рамках поточних витрат на оборону неможливо.

4. Болгарський уряд довгий час через фінансову кризу відкладав закупівлю винищувачів для ВПС, незважаючи на бажання міністерства оборони (МО) прискорити цей процес для заміни винищувачів радянського виробництва. Тільки 1 квітня 2016 року болгарським урядом була затверджена програма з придбання нових винищувачів. Вона передбачає як перший етап укладання міжурядової угоди з іноземною стороною з придбання Болгарією восьми винищувачів JAS-39 «Грипен» у період 2018–2021 років. Раніше урядом і парламентом Болгарії був схвалений бюджет в 1,5 млрд. левів (767 млн. євро) на придбання восьми винищувачів першого етапу. У тому числі 10 млн. левів повинні були бути надані в 2016 році, по 200 млн. левів – в 2017, 2018 і 2019 роках, 440 млн. левів – в 2020 році та 450 млн. левів – в 2021 році. Усього міністерство оборони Болгарії прагне придбати 16 винищувачів, у тому числі вісім на зазначеному першому етапі, а вісім – на другому етапі в

Рис. 1. Система механізмів з реалізації проектів імпорту високотехнологічних систем ОВСТ

2022–2023 роках. У рамках наданих фінансових ресурсів повинні бути закуплені не тільки бойові літаки, але й озброєння для них, устаткування для обслуговування літаків, допоміжне устаткування, системи планування й аналізу польотів, запасні частини, здійснена підготовка льотного й технічного персоналу й створена відповідна наземна інфраструктура [11, 12].

Імпорт високотехнологічних систем ОВСТ, як правило, держави намагаються здійснити на основі міждержавних угод [12]. Наприклад, Індія та РФ 15 жовтня 2016 року за підсумками зустрічі в Гоа індійського прем'єра Н. Моді та президента Росії В. Путіна підписали угоди про постачання в Індію російської зенітної ракетної системи великої дальності С-400 «Триумф», експорт вертольотів Ка-226Т та налагодження його виробництва в Індії [13].

Військово-технічні механізми. Визначення оперативно-стратегічних вимог (ОСВ) до імпортованого в країну ОВСТ, як правило, здійснюється, виходячи зі стратегічних задач зміцнення обороноздатності держав та інших довгострокових планів розвитку ЗС й інших військових формувань. До цього процесу залучаються види або роди ЗС (ВПС, ВМС, СВ тощо) або інших військових формувань. Визначені потреби узагальнюються генеральними (головними) штабами з формуванням загальних перспективних планів закупівель ОВСТ та міністерствами оборони, включаючи потреби, що задовольняються за імпортом. Для отримання додаткової інформації МО та відповідні йому організації видів та родів ЗС можуть надсилати до компаній потенційних країн-експортерів запити з метою отримання інформації про характеристики ОВСТ, умови постачань тощо.

Узгодження ОСВ до імпортованих ОВСТ (щодо кількості, ТТХ тощо), що вимагають ЗС або інші формування, та їх включення в проекти довгострокових програм закупівель ОВСТ проходять декілька ітерацій, оскільки бюджетні ресурси на оборону (практично в усіх країнах) обмежені.

Підготовка до випробувань, випробування та проведення оцінок поданих на тендери зразків ОВСТ здійснюється спеціалізованими установами МО та ЗС країн-імпортерів систем ОВСТ. Як правило, заходи з транспортування ОВСТ на випробування на полігони країн-імпортерів, а також заходи з проведення випробувань фінансуються компаніями-експортерами ОВСТ.

Економічні механізми. Значення таких механізмів у сучасних умовах продовжує зростати, особливо при наявності кризових явищ в економіці та активній політики держав щодо розвитку ОП. Як показує практика, вартість програм імпорту систем ОВСТ суттєво залежить від багатьох факторів. До таких факторів можливо віднести кількість та технічні вимоги до ОВСТ, комплектації поставок, гарантій з боку експортера на системи ОВСТ, обсягів офсетних вимог тощо.

Для прикладу проаналізуємо проект закупівлі 126 середніх багатоцільових бойових літаків для ВПС Індії за програмою MMRCA. У ході тендера в 2007–2011 роках цей проект оцінювався в суму 10–10,5 млрд. дол. США. Станом на 2012 рік цей проект оцінювався приблизно в

12 млрд. дол. США. Однак у ході переговорів МО Індії з компанією Dassault Aviation, що отримала перемогу в тендері, щодо винищувача Rafale вартість програми MMRCA зросла спочатку до 15 млрд. дол. США, а потім у 2015 році збільшилась до 20–21 млрд. США. Це було обумовлено збільшенням вимог з боку Індії до умов постачання літаків, обсягів передачі технологій, гарантій з якості виробництва літаків на території Індії, гарантій з підтримки експлуатації літаків протягом 40 років тощо. Групу з ведення переговорів та підготовки контракту в рамках тендера за програмою MMRCA очолював з індійської сторони помічник міністра оборони Індії із закупівлі авіаційної техніки.

Тому важливо для імпортерів чітко визначити до начала тендерних процедур воєнно-економічні показники імпорту необхідних систем ОВСТ. Наприклад, МО Бельгії ще в червні 2014 року почало підготовку процедури закупівлі винищувачів нового покоління, призначених для заміни літаків F-16AM, що планується зняти з озброєння, починаючи з 2023 року. ВПС Бельгії підготувало, а МО 4 червня 2014 року направило «запит про інформацію» про можливість поставки нових літаків п'яти іноземним урядовим агентствам, що реалізують програми поставки винищувачів разом з компаніями-виробниками [10]. Після одержання запиту про інформацію компанії та уряди різних країн приступили до реалізації програми просування своїх літаків і формування офсетних програм у рамках проекту закупівлі літаків нового покоління для ВПС Бельгії. Наприклад, у пропозиції, поданій компанією BAE Systems від імені консорціуму Eurofighter з просування винищувачів Турхооп, у тому числі надається інформація про ряд можливих соціальних і технологічних переваг у результаті співробітництва бельгійських підприємств з компаніями-виробниками літака, включаючи Airbus Group, BAE Systems і «Леонардо». Згідно з інформацією компанії BAE Systems, у рамках майбутніх офсетних програм виробники ведуть переговори більш ніж з 100 бельгійськими фірмами про співробітництво в сфері оборони, космосу та авіабудування, а також виробництва ТВП.

Методологічний підхід до оцінки ефективності державної політики при імпорті озброєнь. Політичні, військово-технічні та економічні механізми з реалізації державної політики при імпорті озброєнь у сфері військово-технічного співробітництва між державами при наявності глобальних економічних, фінансових та політичних криз по-різному впливають на кінцевий результат – ефективність державної політики при імпорті озброєнь. Кожна з вищезазначених груп механізмів є комплексною величиною, на які також впливає багато різних факторів.

Враховуючи комплексний характер механізмів впливу на ефективність державної політики та результати роботи [4, с. 103–113], для оцінки цього впливу можливо запропонувати методологічний підхід до оцінки ефективності державної політики при імпорті озброєнь, який базується на основі експертних оцінок.

Як інтегральний критерій оцінки ефективності державної політики при імпорті озброєнь E , що враховує

політичні, військово-технічні та економічні механізми (фактори), визначимо вагову суму за сукупністю комплексних механізмів за формулою

$$E = \sum_{i=1}^m l_i E_i, \quad (1)$$

де l_i – вагові коефіцієнти комплексних механізмів, E_i – значення i -го комплексного механізму складової ефективності державної політики при імпорті озброєнь, m – кількість комплексних механізмів складових ефективності державної політики при імпорті озброєнь. У даному випадку $m=3$. Вагові коефіцієнти комплексних механізмів складових державної політики при імпорті озброєння визначаються на експертному рівні. Сума вагових коефіцієнтів комплексних механізмів l_i дорівнює одиниці.

У свою чергу, значення i -го комплексного механізму (політичного, військово-технічного та економічного) складової ефективності державної політики при імпорті озброєнь E_i може визначатися групою факторів. У такому випадку E_i визначаються за формулою

$$E_i = \sum_{j=1}^n k_{ij} K_{ij}, \quad (2)$$

де k_{ij} – вагові коефіцієнти j -го фактора комплексного i -го механізму, K_{ij} – значення j -го фактора комплексного i -го механізму, n – кількість факторів комплексного i -го механізму. Вагові коефіцієнти комплексних факторів визначаються на експертному рівні. Сума вагових коефіцієнтів факторів кожного комплексного i -го механізму має дорівнювати одиниці. При наявності групи експертів значення факторів комплексних механізмів знаходиться як середнє значення.

Для експертного оцінювання більш детально проаналізуємо складові політичних, військово-технічних та економічних механізмів. Найбільш важливими складовими політичних механізмів при оцінці реалізації державної політики при імпорті озброєнь у сфері військово-технічного співробітництва між державами є:

політична довіра держави-імпортера до держави-експортера озброєнь у сферах безпеки та оборони на довгострокову перспективу;

рівень політичних контактів керівництва держави-імпортера з керівництвом держави-експортера озброєнь;

політична підтримка реальних проектів з імпорту озброєнь;

можливість на політичному рівні держави за рахунок імпорту ОВСТ вирішувати комплексні проблеми зміцнення обороноздатності держави, забезпечення розвитку оборонної промисловості та економіки держави в цілому.

Найбільш важливими складовими військово-технічних механізмів при оцінці реалізації державної політики при імпорті озброєнь у сфері військово-технічного співробітництва між державами є:

ступінь задоволення вимог замовника ОСВТ, що придбається, за технічним рівнем, а також вимог за обсягом поставлених перед ОСВТ задач і умовам бойового застосування у визначеному регіоні та ін.;

організація випробувань представлених на тендери зразків ОСВТ;

визначення сумісності імпортних ОСВТ з наявною системою озброєнь;

оцінка можливості експлуатації імпортних ОВСТ протягом життєвого циклу.

Найбільш важливими складовими економічних механізмів при оцінці реалізації державної політики при імпорті озброєнь у сфері військово-технічного співробітництва між державами є:

вартість проекту придбання потрібного для ЗС парку іноземного ОВТ;

вартість підтримки в боєздатному стані всього придбаного парку іноземного ОВТ протягом його життєвого циклу;

наявність, привабливість та вартість офсетних договорів щодо імпорту ТОП;

структура офсетних договорів (інвестиції в окремі галузі економіки держави, у тому числі і в ОПК; придбання інноваційних технологій, ліцензій та ін.);

вартість створення додаткової інфраструктури для обслуговування іноземних ОВТ;

вартість перенавчання фахівців на нові іноземні ОВТ;

залучення вітчизняних підприємств до створення ОВТ на умовах кооперації;

ступінь оновлення технологічної бази ОПК і запобігання її технологічному відставанню від провідних країн світу;

створення нових робочих місць, поліпшення матеріального становища працівників ОПК та ін.

В остаточному вигляді шкала оцінки ефективності державної політики при імпорті озброєнь з використанням складових політичних, військово-технічних та економічних механізмів, формул (1) та (2) буде визначатися таким чином (табл. 1.).

Таблиця 1

Ефективність державної політики при імпорті озброєнь	Значення показника E
Дуже велика	$E \geq 0.8$
Велика	$0.8 > E > 0.6$
Недостатньо велика	$0.6 > E > 0.4$
Мала	$0.2 < E \leq 0.4$
Дуже мала	$E \leq 0.2$

Характеристика можливостей України із застосуванням комплексних механізмів з реалізації проектів імпорту високотехнологічних ОВСТ. Українська ОП не виробляє багато видів високотехнологічних систем ОВСТ. Тому об'єктивно Україна повинна імпортувати такі системи. Це обумовлює необхідність на основі світового досвіду будувати власну українську систему політичних, військово-технічних та економічних механізмів імпорту ОВСТ. Важливим аспектом такої системи повинна бути не тільки комплексність, а й довгостроковість та вираженість планування майбутніх

заходів з імпорту на основі застосування методів ефективних витрат ресурсів. Наприклад, прийняття політичного рішення щодо імпорту визначеної системи ОВСТ повинно гарантувати в майбутньому оплату поставленої іноземною компанією системи. Для нових імпортованих систем ОВСТ також повинна готуватись внутрішня військова інфраструктура для їх експлуатації, сервізного обслуговування та ремонту. Поряд з основним контрактом на імпорт систем ОВСТ в інтересах МО та ЗС України повинні бути опрацьовані механізми підготовки офсетних угод та умови їх виконання в інтересах інших відомств, наприклад, ДК «Укроборонпром», Мінекономрозвитку або приватних компаній ОП.

Результати аналізу світового досвіду з організації тендерних процедур закупівлі необхідних систем ОВСТ, вибір переможців, проведення переговорів щодо укладання міждержавних угод та контрактів, підготовка офсетних програм та укладання офсетних угод в рамках основних угод на імпорт необхідних систем ОВСТ, як правило, покладаються на структури МО із закупівлі ОВСТ. Наприклад, у Фінляндії такими питаннями займається Департамент матеріального забезпечення ЗС МО, у Франції – генеральна дирекція з озброєння (Direction Générale de l'Armement, DGA) МО, у Республіці Корея – Агентство програм оборонних закупівель (DAPA) МО, в Японії – Агентство з матеріально-технічного забезпечення МО, в Туреччині – Підсекретаріат (управління) ОП (Savunma Sanayii Mustesarligi, SSM) МО, в Естонії – Центр оборонних інвестицій (ECDI) МО Естонії, у Німеччині – Федеральне відомство з озброєння, інформаційних технологій і експлуатації ЗС (нім. – Bundesamt für Ausrüstung, Informationstechnik und Nutzung der Bundeswehr; BAAINBw) тощо.

Висновки

1. При здійсненні імпорту високотехнологічних систем ОВСТ у країнах-імпортерах формуються комплексні системи забезпечення імпорту, що охоплюють політичні, військово-технічні та економічні механізми.

2. Комплекс політичних механізмів, у залежності від країни, здійснює оцінку та прийняття воєнно-політичних рішень щодо необхідності імпорту високотехнологічних систем ОВСТ у державах-імпортерах. На політичному рівні визначаються цілі та завдання імпорту необхідних систем ОВСТ, приймаються рішення щодо фінансування програм імпорту. Такий комплекс механізмів охоплює рівні як урядів, так і парламентів країн. Остаточні рішення щодо імпорту затверджуються у формах довгострокових стратегічних програм розвитку ЗС або програм з реалізації окремих проєктів імпорту ОВСТ.

3. Військово-технічні механізми імпорту ОВСТ у державах-імпортерах функціонують на рівні МО, генеральних (головних) штабів, видів або родів ЗС (ВПС, ВМС, СВ тощо) та інших військових формувань. Визначення ОСВ до ОВСТ, необхідного для імпорту в країну, як правило, здійснюється, виходячи зі стратегічних задач зміцнення обороноздатності держав та довгострокових планів розвитку ЗС та інших військових формувань,

з урахуванням політичних рішень та можливостей держави з фінансування імпорту.

4. Спостерігається світова тенденція ускладнення дії економічних механізмів імпорту ОВСТ у державах-імпортерах. Як показує світовий досвід, вони функціонують на рівні МО з підключенням багатьох відомств держави для ведення переговорів та укладання угод і контрактів. Вартість програм імпорту систем ОВСТ суттєво залежить не тільки від кількості, технічних вимог та комплектації поставок ОВСТ, а й від багатьох інших факторів, що знаходяться поза межами компетенції МО. Це можуть бути обсяги передачі технологій на виробництво імпортованих ОВСТ або їх комплектуючих, обсяги гарантій підтримки експлуатації імпортованої ОВСТ з боку експортера, офсетних вимог, створення спільних підприємств з виробництва ОВСТ тощо.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Стратегічне управління військово-технічним співробітництвом в інтересах забезпечення воєнної безпеки України : моногр. / [В. М. Бегма та ін.] ; за заг. ред. І. С. Руснака. К. : ІПНБ, НАОУ, 2005. 228 с.
2. Військово-технічне співробітництво: шляхи удосконалення : моногр. / В. О. Смірнов, В. М. Бегма, О. М. Рябець, В. В. Томчук ; за заг. ред. В. О. Смірнова. К. : ЦНДІ ОВТ ЗСУ, 2010. 216 с.
3. Бегма В. М., Мокляк С. П., Свергунов О. О., Толочний Ю. В. Офсетна політика держав в умовах глобалізації. Оцінки та прогнози. К. : НІСД, 2011. 352 с.
4. Теорія озброєння. Науково-технічні проблеми та завдання : моногр. Т. 2. Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення воєнної безпеки держави / [І. Б. Чепков, В. В. Зубарев, В. О. Смірнов, О. О. Свергунов та ін.]. К. : ВД Дмитра Бурого, 2015. 404 с.
5. Чепков І. Б., Зубарев В. В., Свергунов О. О. Глобальні тенденції розвитку офсетної політики при експорті/імпорті озброєнь // Озброєння та військова техніка. 2016. № 3 (11). С. 3–7.
6. В Єгипет прибула головная НАПЛ класса «Тип-209/1400». ЦАМТО. 21.04.2017. URL: <http://www.armstrade.org/includes/periodics/main-news/2017/0421/093740634/detail.shtml>.
7. Решение по закупке истребителей F-35B «Лайтнинг-2» для ВВС Тайваня может быть принято в июле. ЦАМТО. 25.04.2017. URL: <http://www.armstrade.org/includes/periodics/news/2017/0425/131540698/detail.shtml>.
8. Мясников В. Австралия строит подводный флот. НВО. 02.02.2015. URL: http://nvo.ng.ru/armament/2015-02-06/4_australia.html.
9. Россия начала производство зенитных систем С-400 для Китая. Lenta.ru. 14.02.2017. URL: <https://lenta.ru/news/2017/02/14/c400>.
10. Минобороны Бельгии объявило тендер на закупку новых истребителей. ЦАМТО. 20.03.2017. URL:

- <http://www.armstrade.org/includes/periodics/main-news/2017/0320/090940058/detail.shtml>.
11. Минобороны Болгарии завершило оценку предложений на поставку новых истребителей. ЦАМТО. 26.04.2017. URL: <http://www.armstrade.org/includes/periodics/news/2017/0426/101540718/detail.shtml>.
 12. Болгария выбрала истребители JAS-39 Gripen. Центр анализа стратегий и технологий. 27.04.2017. URL: <http://bmpd.livejournal.com/>.
 13. Россия и Индия начали реализовывать проект производства Ка-226Т. ЦАМТО. 28.01.2016. URL: <http://www.armstrade.org/includes/periodics/news/2016/0128/154533282/detail.shtml>.

Рецензент С. В. Лапицкий, д-р техн. наук, проф.
(Центральный науково-дослідний інститут озброєння та військової техніки Збройних Сил України)